

Бийлибаев Кайнарбек

**БЕРДИКЕ БААТЫРДЫН КЫРГЫЗ ЖЕРГЕСИН ЖУНГАР БАСКЫНЧЫЛАРЫНАН
БОШОТУУДАГЫ КООМДУК САЯСИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ**

Бийлибаев Кайнарбек

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
БЕРДИКЕ-БААТЫРА В ОСВОБОЖДЕНИИ КЫРГЫЗСКИХ ЗЕМЕЛЬ
ОТ ЖУНГАРСКИХ ЗАВОВЕВАТЕЛЕЙ**

Biilibaev Kaynarbek

**POLITICAL ACTIVITY THE BURDICK-BATUR IN THE LIBERATION OF THE
KYRGYZ LAND FROM DZUNGAR INVADERS**

УДК:947/58

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаев 2012-жылдын 27-январында “Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө” Указга кол койгон. Анда: “Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү боюнча мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коомдун системалуу иши элдин биримдигин чыңдоого жана мамлекеттүүлүктү өнүктүрөөгө олуттуу салым кошо алат. Ал экономиканы жана социалдык чөйрөнү өнүктүрүү, жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу жана коррупцияга каршы күрөшүү боюнча көтөрүлүп жаткан чаралардын комплексинде заманбап коомду жана гүлдөп-өнүккөн өлкөнү курууга, жарандык атуулдукту жана өлкө үчүн сыймыктануу сезимин калыптандырууга тийиш”¹ – деп баса белгилеген.

Тарыхый жана маданий мурастарды окуп үйрөнүүдө өткөн ата-бабаларыбыз Ата Мекен үчүн кандай эрдиктерди жасаганын келечек муундар мурас катары карап, улуттук-боштондук үчүн күрөшкөн тарыхый инсандарыбызды дагы тереңирээк таануусу абзел. Кыргыздын тарыхындагы эң кыйын кезең заман XVII к.1640-жылдарынан тарта, XVIII к. 1759-жылдар аралыгы. Бул мезгилде ойрот мамлекети күчөп, ички түзүлүшү боюнча кубаттуу: хошоттор, дэрбэттер, хойот, чорос² деген төрт урууну бириктирген жана 1643-ж. Иле дарыясынан тарта күн батышты көздөй жортуулга чыгып, Алатоолук кыргыздардын жерин басып алган³. Түндүк кыргыздары акырындап түштүктү көздөй сүрүлүп, Гисар, Көлөпкө чейин баш калкалап барышкан. Кыргыз,

казак жерлерин басып алган ойрот-жунгар (калмак) кандарынын ич ара келишпөөчүлүк чыр-чатактары ырбаган мезгилде кыргыз, казак, өзүбектердин биргелешкен күрөшү күч алган. Аркалык кыргыздар ойрот-жунгарлардын (калмактар) алгачкы баскынчылык кезинде, Анжиан Алай, Фергана тараптагы кыргыздар менен биригип кыйын кезеңде бири-бирине жардам берген.

Кокон, Самаркан, Кожен, Маргалаң, Анжиан, Ташкент, Сайрам, Чынабат, Талас, Чүй, Кемин, Кочкор жерлери менен Көл аймагын кылымдап эзип келген баскынчылардан бошотууда, анын ичинде кыргыз элин азаттыкка чыгарууда, кыргыз баатырларынын уюштуруучулук саясаты зор роль ойногон.

Алардын бири – көрүнүктүү аскер жетекчиси Бердике баатыр. Ал 1716-ж. Таластын Койонтокой деген жеринде төрөлүп, жашоосу жоокерчилик убактын азаптуу турмушуна туш келет. Эр жетип, элинин керегине жараган убагында, ага эрендик намысы тынчтык бербей, эл, жерин азаттыкка чыгаруу үчүн күрөшкө аттанган. «Баатырдын аялы тул калат» демекчи, Бердике баатыр каатчылык заманда жер кесеп жүрүп, ар жерден үйлөнгөн беш никеден 10 уулдуу болгон. Уулдары да эрезеге жетип, кыргыз, калмак чабыштарына катышкан. Андан тараган үч никесинин 6 уулу: Кубат, Жарке, Жаныбек, Тойчубек, Сатыбек, Жабагы, Чаңгыл, Андабектин урпактары Талас жергесинде, Ысык-Көлдө үч жыл каган бийлигин жүргүзүп тургандагы никесинен Сатыбегинин урпактары Жети-Өгүздүн Саруу айылында, Анжиандагы Улук катын аялынан Кунанбийдин урпактары Ош облусунун Ноокат районунун Жаркоргон айылы менен Араван районунун Кызырабад, Кызыл коргон айылдарында жашап келүүдө.

Ал, ат жалын тартып минген күндөн тарта, жашоо тагдыры ойрот-жунгар баскынчылык дооруна туура келди. Элин, жерин азаттыкка чыгарам деп, улуттун намысын өзүнөн бийик коюп, өмүрүн бүтүндөй элинин кызыкчылыгына арнаган. Ойрот чапкыны күчөгөн 1740-1745-жж. Бердике да эли-

¹ КР Президентинин Указы 2012-ж., 27.01.

² С.Закиров. Кыргызсанжырасы, Бишкек-2013. 98-б.

³ Н.Э.Фишер. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевание сей земли Российским оружием. СПб., 1774. 444-б.

журту менен сүрүлгөн. 1756-1758-жж. Анжианга экинчи ирет кайтып барып душман менен кармашы, жашоосунун азаптуу турмушунун мүнөз мезгилиндеги тагдыр баянынан кабар берет.

Кыргыз элинин балага ат коюудагы улуу философиясынын ырым-жырымы, Бердикеге мүнөздүү. Атасы Сырдыбайдын үйүрүндө аталаш агасы Боруке бийдин сүттүү, минги бир чоң тору бээси кулун тууса, тукуму кийин күлүк чыккан. Тубар кезинде үйүрүнөн бөлүнүп, Сырдыбайдын үйүнүн жанына каракер кашка кулун тууйт. Сырдыбайдын аялынын ай-күнү жетип, толгоосу кармап, бээге удаалаш көз жарып, перзенттүү болот. Ошондо Боруке бий: «Сырдыбайдын аялы менен бээси бир учурда аман-эсен көз жарды. Бул кудайдын улуу күнүндө төрөлгөндөр, кудайдын бизге бергени, жакшылыктын ишаараты. Айыл ортосу аял эркек дебей: Сыйнат келин, Сыйнат жеңе эркек төрөсө экен, баатыр төрөсө экен, деп, кудайдан суранганыбызды, тилегенибизди берди. Бергенде да улуу күнү «мэ» деп берди, биз «кэ» деп алдык, уулубуз баатыр болот. Ошентип ымыркай ысмы берген менен алгандан бүткөн Бердике болсун, – деди»⁴. Эр жетип, эрен болгондо, каракер кашка кулуну кийин анын жоого көп жылдар бою минген тулпары болгон. Бердике кичинесинен тарта оор турмуш башына түшүп, калмактардын эзүүсү көңүлүнө көк таштай тиет. Жунгарларга каршы кыймыл алгач 1732-жылы Кубат бий башында турган кыргыздардын көтөрүлүшү Сакалды деген жерден башталып, бара – бара чоң аймактык деңгээлге жетип, Кетментөбө өрөөнүн камтыган. Аркалык кыргыздардын өзүнчө уюшулган жоон тобу Эр Солтоной башында турган Итим, Бердике, Болоткан, Атаке, Сатыкей, Садыр, Жайыл, Ныша, Кошой баатырлар, Анжиандан баштап түндүк тарапты көздөй бет алышкан. Эр Солтоной башында турган жоокерлердин калмактар менен кармашы 1848-жылы түштүктөн башталып, Анжиан, Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Чүй, Кочкор, Көл жергелери баскынчылардан бошотулган.

Бердике Кубат бий, Эр Солтонойдун колунда катардагы жасак болуп жүрүп, баатыр катары эрөөлдөн таанылган. Калмактын ат көтөрө алгыс Доргул

баатыры менен биринчи беттешүүдө эч кими жеңишке жетпей, калмактардын эрөөлдө алгач мизи кайтарылган учура болгон. Экинчи жолу «Бердике баатыр Чүйдүн Он бир жылгасынан Доргулдун конушунан анын кишичил буурасынын башын кылыч менен кыя чаап, ак чатырында кыркатка катуу тойгон Доргул мас болуп жатканында: «Кыргызга кылбаганың жок, ажалың жеткен экен», – деп жаткан жеринде карынын кылыч менен жара чаап таштайт⁵». Бөлөк баатырлардай эле, кыргыз намысы деп 47 жолу эрөөлгө чыгып, бардыгы тең анын жеңиши менен аяктаган. Учуранда аны барктай да, баалай да билген үзөңгүлөштөрү: Эр Солтоной, Итим, Шабек, Кыйыр, Каратал, Темиркан, Атаке, Жайыл, Болоткан баатырлар болушкан.

Калмактар басып турган убакта, «Каратал карыяга Түлөматкандын башын, таажысын, ченин беришти. Ошол убакта калмактын Түлөматканы жок, Жедигер канга эли моюнсунбай, айтканына көнбөй ар кимиси алды-алдынан кетип жатат⁶...».

Заманында душмандын запкысынан бошонуп, азаттыкка чыккан эл өз баатырларын баалап-барктаган жана кыргыз элинин кайгысын, кубанычын оозеки чыгармаларында чагылдырылган. «Эр Солтоной»⁷ эпосунун негизги мазмуну, XVIII к. кыргыз, калмак чабышындагы тарыхый окуяларды баатырлардын эрдиктерин даңзалоого арнаган.

Калмак (жунгар) чабышында: Анжиан, Ташкен, Сайрам, Чынабат, Талас, Кунан, Мерке, Чүй, Кочкор, Көл жергелери акырындап бошотулган. Бердике баатыр Эр Солтонойдун дайындоосу менен 10 000 аскерге түмөн башы болуп турган убакта (1752-1755-жж.), Көл кылаасы калмактардан толук бошотулган. Көл жергесинде жашаганы, тарыхый хронология жактан да окумуштуулардын эмгектери жокко чыгарбайт. Орустун улуу окумуштуусу Н.А.Аристов: «По третьему преданию, слышонному на Иссык-Куле, кыргызы, под предводительством своего батыра Берека (Бердике) ушли из своих мест на Иссык-Куле в Фергану во время правления Кунтаджи; проживали они в окрестностях Андижана до тех пор, пока, три-четыре поколения тому назад, не привел их обратно на Иссык-Куль Бирназар-батыр»⁸.

⁴Адылбек Корчубеков 1926-ж. Талас обласынын, Талас районуну Козучак айылында туулган. Көп жылдар бою Ички иштер кызматында кызмат өтөгөн. 1962-1975-ж. Ысык-Көл обласында Ички Иштер бөлүмүнүн начальнигинин орун басары, начальниги болуп иштеп, 1995-ж. ардактуу эс алууга чыккан. Милициянын полковниги. Пенсияга чыккандан кийин коомдук иштерди аркалайт. 1995-ж. «БердикеАта» комдук уюмун түптөгөн. Анын Бердике баатыр жөнүндө кол жазмалар жыйнагында, «баатырдын Көл жергесинде 3 жыл кан болгон деген санжыраны» Көлдүн Караколунда иштеп турган кезинде эл оозунан жыйнаган.

⁵«Жанкороз» тарыхый романы. К.Бийлибаев. «Гүлчынар», 2010-ж. 65-б.

⁶ Эр Солтоной «Эл адабияты» сериясы 16-том, Бишкек. «Шам» басмасы, 2002.79-81-беттер.

⁷ Сүйөркул Абдрахманов 1898-ж. Талас облусунун, Талас районунун Манас айылында туулган. Анын ыр жазууга болгон дарамети 1930-ж. башталып, анын жазган ырлары райондук жана областык гезит беттерине жарыялана баштаган. Сүйөркулдун ыр жазуусу элдин оозеки поэмасына терең тааныштыгы, анын «Эр Солтоной» эпосунун көркөмдүк деңгээлин жогору көтөрө алган.

⁸ Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы:

2009-жылы Көл жергесинен Бердике баатыр жөнүндө маалымат издеп жүргөнүмдө белгилүү окумуштуу Ү.Асаналиев: “Атайы Таластан келип, тарыхта изи калганы менен унут калып, толук жазылбай кеткендерин кайрадан тактап жүргөнүңдүн өзү, бул сенин кийинки эмгектериндин зор үзүрү. Илимий тарых булактарында, Бердике баатырдын Көл жергесин калмактаран бошоткондугу жөнүндө тарыхтын чындыгы, кийин убагы келгенде актуалдуу маселеге айланат⁹– десе, санжыра иликтөөчү Киров-Жээналы Султанов: “Бердике баатыр Көл кылаасын калмактардан бошоткондо 1752-1755-жж. аралыгында Актеректин Биркулак деген жеринде кан бийлигин жүргүзгөн”¹⁰. “Бердике баатыр жөнүндө Көл жериндеги тарыхый маалыматтар, 2009, 2010-жж. “Назар”, “Көк Асаба” гезиттери, Көлдө, Чүйдө, Таласта, Ош областарында урпактарынын жашап тургандарынын жазылганын өзү далил”¹¹ – дешет.

Көл айланасындагы калмактар өзүлөрүнчө бийлик талашып, ыркы кетип турган убакта кыргыздар чабуул коюп, калмактар бет алдынча качкан. “Галдан-Цэрэндин уулу Цэван-Доржи (1745-1750) башкарган; ал өзүнүн бир тууганы Лама-Доржи тарабынан өлтүрүлгөн. Мындан кийин калмактар мамлекетинде коогаландар башталган да, ал мезгилде Галдан-Цэрэндин жээни Амурсана жогорулаган. Ал казактардын жардамы менен Эмилдин жээктерин жана жогорку Иртышты ээлеген жана 1754-ж. Кытайларга өтүп, алардан өз душмандарына каршы жардам сураган”¹². Бердике 1752-1756-жылдар аралыгында Чүй, Талас, Кочкор, Көл өрөөндөрүн калмактардан бошотууда түмөн башы болгон. Киров-Жээналы Султановдун эл оозунан жыйнаган маалыматтары боюнча, Бердике, Атаке, Темир,

Сатыбалды Кашка баатырлардын калмактарга каршы катуу чабышынан эки тараптын бир канчалаган жоокерлери курман болгондугу Кошкулак, Биркулакка¹³ жакын Кыргоонун оозуна сөөктөрү коюлган. Союздун тушунда Чычкандын четинен жер алгандар, “дача” салганга аракет кылышып, жерлер бериле баштаганда, уруксат кагаздар менен чечимдер колдорго тийип “дачаларды” салуу калган. Топуракты алыстан тартпай, Бир кулактын дөңсөөсүнөн ташыла баштаганда, Чычкандык – карыя Шамбетов Асанкадыр¹⁴: “Там салабыз, деп камданып калыпсыңар баатырлар, тиги турган дөңдөн топурак алчу болбогула! Бердике баатырдын жоону чапкан жасактарынын коюлган бейиттери. Бул жерде далай эрлер “эл, жер” дешип жанын беришкен. Ошондогу шейит кетип, курман болгон жасактарынын сөөктөрү тынч жатсын. Учурунда, кан Бердике курман болгондорду дал ушул жерге койдурткан. Бул жер ыйык жер, там үчүн топурак алууга болбойт. Актерек айылынын үстүндөгү Кескен дөбөдө¹⁵ (XVII-XVIII к.) калмактардын коргонгон тарыхый кан ордосунун жайын барып көргүлө”– дейт. Кескен дөбө, калмактардын кан – казына, оро кампасы катары кызмат кылып келсе, азыркы учурда тарыхта болуп өткөн окуялардын далили бойдон сакталып калган. Кампа орго түшүүчү тегерете оюлган Поро тешиктеринин терендиги 30 метр. Кыргыздар жунгар кандыгын чапкан кезде, аябагандай катуу кан төгүү болуп, кармашта курман болгондорду кыргыз, калмак жасактарынын сөөгүн атайы чогу бир жерге койдуртканын, Кыргоонун дөмпөйгөн мүрзөлөрүндөгү адам сөөктөрү ошол кандуу окуядан кабар берет. Бердике, Атаке, Болот, Сатыбалды – Кашка баш болгон баатырлар жунгар баскынчылардан көл жергесин бошоткон кезде, түмөндөгөн жасактар катышкан. “Көл айланасын кыргыз колу калмактардан бошоткон кезде, Биркулакка кыргыз баатырлары ак боз бээни курман чалышып: Бердикени

Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Б.: Илим. 2001-ж. 430-б.

⁹ Үсөнбек Асаналиев 1932-жылдын 14-августунда Жети-Өгүз району Дархан айылында төрөлгөн. Филология илиминин доктору, кыргыз тил илиминдеги алтаистика боюнча Кыргызстанда жазылган алгачкы саамалык. 2005-жылдан бери К.Тыныстанов атындагы БМУнун кыргыз тили кафедрасынын профессору.

¹⁰ Киров – Жээналы Султанов 1935-ж.,13-февралда Көлдүн Саруу айылында туулган. Кесиби врач-хирург, «Саруу айылынын санжырасы», «Мунжат» деген китептердин автору. Көптөгөн оозеки санжыларды жыйнап, кол жазмаларын калтырган.

¹¹Бактыгүл Абдубалиева 1972-ж. Ысык-Көл обласынын Түп районунун Көчө айылында төрөлгөн. Филология илимдеринин кандидаты, эл агартуунун отличниги. К. Тыныстанов атындагы БМУ Кыргыз адабияты жана журналистика кафедрасынын ага окутуучусу.

¹² В.В.Бартольд. Калмактар. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б. 1997-ж. 128-б.

¹³ Кыргоонун оозундагы Кош кулак, Бир кулакка Бердике баатырдын “кан ордо” конушу бар. Бердике баатыр, Көл аймагын бошоткондо, Атаке, Болот, Сатыбалды Кашка баатырлар бир ак бээни союшуп, Бердикени “кан” көтөрүшөт. “Бердике Көл калаасында үч жыл кан болуп турган” – деген Киров-Жээналы Султановдун көл жеринен жыйнаган кол жазма эмгектеринен.

¹⁴ Шамбетов Асанкадыр 1932-ж. Жети-Өгүздүн районунун Актерек айылында туулган. Өмүр бою аты аталган чарбада малчы, жылкычы болуп эмгектенген. Элдик оозеки санжыра, тарыхты жатка айткан сөзмөрлүк жагынан элге кеңири таанымал болгон.

¹⁵ Кескен дөбө, Актерек айылынын түштүгүрөөк жагында жайланышкан бийик дөң. Кескен дөбөнү убагында калмактар “кароол дөбө” катары жана жер, кан кампа катары - алтын, күмүш, жез, эгин, курал-жарак жана башка байлыктарды жашыруун сактап, казына катары соода, сатык үчүн бийлик ээлери пайдаланган.

“кан” көтөрүшүп, ал конушту “кан ордо конушу болсун” деп, атайы он эки канат боз үй көтөрүшөт. “Баатыр жоонун артында жүрсө аялдары тул калды” дешип, көлдүк Чачыкей деген кызга нике кыйдырат. Андан тараган Сатыбек деген уулунун урпактары Саруу айылында жашап келүүдө.

“1752-1755-жылдары Көл аймагын калмактардан бошотууда, Бердике менен Атаке, Болот баатырлардын бириккен колдору кандуу кармашта, Актеректе кылымдап түптөлүп калган жунгарлардын кандыгынын кан ордосун талкалашат. Ушул жылдар аралыгында көл тарап баскынчылардын эзүүсүнөн бошогон”¹⁶.

Ош обласынын Карасуу, Араван, Ноокат, Алай райондорунун алыскы жайлоолордо – Чөгөм, Турук, Каракол, Кожо келең, Жол чырак, Калдырама, Загыра, Кырк жигит, Кашка суу, Калде мазар, Байпак мазар, Кыз мазар, Чал куйрук жерлеринде болгон окуялардын сырлары эл оозунда жашап, айтылып кала бергендери, тарыхтын окуяларынан кабар берет. Кашгар менен Алай чектеш болгондуктан, окуялардын көптөрү ушул аралыкта өтүп, ошо кездеги жер аттары үйүлгөн таш-корумдар курман болгон баатырларды жоктобой, жергиликтүү элдердин ушу кезге чейин айтымдарында уланып, улуу тарыхый окуяларынан кабар берет. “Кыргыздар менен ойрот-жунгарлардын чабышында Анжиан тараптан кыргыздардын көптөгөн колдору келип, Чөгөм жеринде айыгышкан катуу чабыш болуп, кыргыздар чоң жеңишке жетишет. Калың мүрзөлөр ошол кезде пайда болгон экен, кийинки кошулгандары да бар”¹⁷. Алай тоолорунун арасындагы Чөгөм, Турук, Кумбел, Акталаа, Каракур, Кожокелең, Чалкуйрук, Жолчырак, Каракол, Кашка суу жерлерин калмактар

¹⁶ 1755-жылы баатыр кыргыздарга каршы уюшулган жанжалын басууга Анжианга кеткени жөнүндө: “Бердике берен Сырдыбай уулу үч жыл көл боюнда кан болуп туруп, “Кан Бердике” аталган. Бердике кийин Таласка келип, кокон бийлигине каршы атанган. Ушул жортуулунда Бердике баатырды Анжианда кокон кандыгынын тыңчылары ууланган жебе менен капысынанатып өлтүрүшкөн. Ө.Ж.Осмонов. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Бишкек – 2014-ж. 324-б.

¹⁷ Улукбеков Токтомамат-Ойсул 1954-жылы Ош обласынын, Араван районунун Чөгөмдөгү Турук айылында туулган. Чөгөмдүн “Правда” орто мектебин 1970-жылы аяктап, 1970-1974-жылы Ош педагогикалык институтуна физика-математика факультетине кирип, ийгиликтүү бүтүрөт. Институтту бүтүп кийин Чөгөмдөгү С. Ибраимов атындагы орто мектепке физика, математика мугалими, мектептин окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштөөдө.

¹⁸ Эсенбай Мамбет уулу 1923-ж. Талас районундагы Балбал (8-март) айылында туулган. Алакчындын берен уругунан. Санжырачы катары тарых илимпоздоруна кеңири таанымал. Көзү азиз болгондугуна карабай эс тутум-жадасы күчтүү инсан болгон. Кыргыз санжырачыларынын сынагында байгелүү орундардын бир канча жолку ээси. 2010-ж. 87 жашында дүйнө салган.

доорунда ээлик кылынып алынса, Бердике баатырдын мезгилинде калмактардын эзүүсүнөн биротоло куткарылып, бул жерлерге кыргыздарды кайрадан отурукташтырат. Ошо күндөн тарта бул жерлерде элдер жашап келет (К.Б.).

Таластык санжырачы Эсенбай Мамбет уулу: “Бердике баатырдын Анжиандан алган катынынан урпактары бар. Анжиандан алган аялы Улук катын Чөгөм деген жерде уул төрөп, андан калган урпактары алжакта туруп калат”¹⁸. Бердике баатырдын Улук катынан аялынан төрөлгөн уулу Кунан бийдин урпактары, Ноокат районунун Жаркоргон айылы менен Аравандын Кызырабад, Кызылкоргон айылдарында ушу кезде да жашап, иштеп келет. “XVIII кылымдагы кыргыз, калмак чабышы тоо арасында жүрүп, кыргыз жерлерине “ээлик кылам” деген калмактар, кыргыздардан кандайча чабылганы, ошол кылымдагы калың мүрзөлөр Чөгөмдө, Тастар атада, Жолчыракта пайда болушу жана Бердике баатыр жөнүндө маалымат болгон окуядан кабар берет. Жергиликтүү жашоочулардын айтымында: “Чөгөмдө, Жолчыракта Загыра деп аталып калган конуштар “жетимге балага” тиешелүү. Баатыр, сөз баккан адам катары улуу сөздөрдү эс тутумуна сактап, керээзин аялына: “Баатырдын тууганынан, душманы көп болот. Кокус менин көзүмдү душмандар тазалап койсо, үй-жайды тымызын көчүрүп Чөгөмгө төркүнтөшүңө жакын кет! Чөгөм жакшы жер, элде оозунда айтылып, уланып келген лакап бар: “Жердин аты Турук, кырк жыл кыямат болсо да үзүлбөйт урук”¹⁹ – деп. “Түндүктөн келген кол башчы баатыр кырк жигитти чалгынга жиберип, чалгындоо мезгилиде тиги жак, бул жак болуп, ал жерде калың чабыш болот. Бердикенин баштаган колу, Жол чыракта орун-очок алып калган тоо арасында калмактардын колун толук талкалап, көптөгөн эрдиктери аркасында кыргыздардын уруу башчыларынын башын бириктирип, тоо арасында: тиги жерде калды, бул жерде калды деген элдердин айтуусу боюнча калган калмактарга каршы жортуулун байма-бай уюштуруп, түштүк тараптын тоо аймагындагы кыргыздардын жеңишине алып келип натыйжада, мурдагы жерлерин кайтарып, орун-очок алганга шарт түзүүгө өтө чоң өбөлгө түзгөн жалаң эле баатыр эмес, саясий ишмерда болгон”²⁰. Чындыкты канча кылымдан бери

¹⁹ Аскар Сейитов 1942-ж. туулган. ОМППШ азыркы ОШМУ 1969-ж. сырттан окуп бүтүрөт. КПССтин мүчөсү, 1983-ж. ОШМУ бүтүрүп, райондук, областык бир канча жетекчилик кызматтарда иштеп 1973-ж. бери ардактуу эс алууда. Санжырачы катары Ноокат жерине таанымал инсан.

²⁰ Табалдиев Пазыл 1931-ж. Ош обласынын Кара-Суу районундагы Папан совхозунун Каракур айылында туулган. Тоолуу өрөөндүн сабаттуу санжырачысы катары таанылган карыя. Жашап турган жери Каракур айылы. Билген окуялуу жерлери, чыгышынан атактуу Жолчырак

чым басып турса дагы, баатырлардын Жолчырактагы мүрзөлөрү, тарых-таржымалды тастыктап дагы деле болсо эл оозунда айтылып келет. Анын ичинде чалгынга барган кырк жигитинин курман болгон жери менен бир канча жоокерлердин калың мүрзөлөр бар экенине күбө болдук (К.Б.).

“Чалгынга келген кырк жигитти мурдатан билген калмактардын аскаларда жашырынып жаткан жоокерлери, жамгырдай жааткан жебелерине түз жерде каршы атышкан, бирок күч теңдешсиз болгон кырк жигит курман болушат. Кыргыздын көп колу келип калмактарды чаап, кол башчы Бердике деген баатыры кыркын тең бир көрстөнгө койдуртуп, үстүлөрүнө баатырдык белги катары таштардан үйдүртүп койгондуктан “кырк жигит мазары” делип, ата-бабалардан бери айтылып келет. Кырк жигиттин урматына корумдалган таштан белги катары үйдүрткөндүктөн, азыр минтип таштарды кынаа басып, чаарала болуп калган. Тегерегиндеги көп мүрзөлөрдүн дөмпөйүп турушу, ошолордон калган мүрзөлөр жана кийинки кошулгандары да бар²¹”. Жол чырактагы жайлаган бир эмес, бир канча кишилерден такталган кошумча айтымдарында: “Ата-бабалардын элим, жерим деп, бөлөк элдерге жайлоо жеринин бир кадам жер, көк жашыл чөбү менен бир да ташын бастырбоого шерт беришип, бекер жерден курман болушпаган. Бул тоолу аймакта курман болгондор, баатырдык, эрдиктерин баалашып, ооздорунан түшүрүшпөй, изин суутпай тастыктап айтып келишет (К.Б.). Байыш уруусунан 82 жаштагы Пазыл карыя айтканы боюнча, Ойрот-жунгар баскынчылык доору менен Цин империясы жана Фергана аймагындагы кандыктардын тушунда, кыргыздар сырткы баскынчыларга канча кылымдар бою күрөшүп, туруштук берип келиши аталган кандыктардын кулоо коркунучуна шектенттирген. Бердике баатыр баштаган колдор, жортуулдун стратегиялык амалдарын алдын-ала иштеп чыгышкандыктан, калмактарга кол салган убакта, жоонун тигилүү үйлөрү тигилүү бойдон, асылган казаны асылуу бойдон, жайыттагы малдары чачылып, жоокелери курал-жарактарын таба албай, көйнөк-дамбалчан качкан убактары көп болгону айтылат.

Божомол маалыматтарда, Бердике баатыр Маркашканы Үчкоргондун көпүрөсүнөн өлтүргөн делсе, дагы бир айтымдарда, 1750-ж. Чүйдүн Соку-

жайлоосу, түндүгүнөн Кожокелен, Мазар, батышынан Чөгөм, Турук айылдары. Алай тоолорунун маанилүү тарыхый жерлерине байланышкан эски тарыхын жакшы билген инсан. Жубайы Лала апа 1936-жылкы. Ушул кезде 2 уул, 6 кыздын ата-энеси, өмүр бою тоолуу өрөөндө жашап келет.

²¹ Ниязов Айбаш Насырбай уулу 1984-ж. Кара-Суу районун Каракур айылында туулган. Билими, атайын орто медицина кызматкери, ФАПта (2005-2007-ж.) фельдшер-дарыгер болуп иштеп, 2007-ж. фермердик ишке өтүп, жубайы Айнура экөө мал чарбачылык багытында эмгектенет. 2 кыз, 1 уулдуу.

лугунун, Аксуу деген жерде калмак, кыргыз чабышында жарадар болуп, алган жаракатынан өлгөн, делет. Аксы районунун Тегене айылындагы санжырачы Итибаев Сатандын айтуусу боюнча: “Бердике баатыр Маркашканы Аксы жергесиндеги Босбу-Атага бараткан жолдо Ак-Суу айылы бар, ортодо Кара-Суу дарыясы агып өтөт. Күн чыгыш жагындагы Көк-Кыяда, Тегене деген жердин этегине андып келип жаа менен бөйрөккө атып: “Маркашка сени атып койдумго жамбашка” деген экен. Баатыр Маркашканын өлүгүн суранган элге калтырып жатып: “Маркашканын сөөгүн нары-бери өткөндөр таш баранга алып өтүшсүн”²² – деп кете бериптир. “Ошо кезде өткөндөр: “Сенин бизге кылбаганың калбады” дешип, таш бараңга алган болсо, ошол таш бараңга алуу ушу кезге чейин уланууда. Ошодон бери «Маркашканын таш бараң көрстөнү»²³ деп аталат. Итибаев Сатан карыя менен Төлөгөн Абасовдун тарыхый чындык маалыматына үндөш, Аксынын Кызыл-Жар айылынын жазуучусу Салибай Шатмановдун²⁴ ыр түрүндө жазган поэмасы да окуяларды так баяндап турат:

“Аксыда... Тегенин этегинде,
Маркашка деген жер бар эрте күндө.
Калк атап калган экен турган чакта,
Калмактын кандуу, катуу чеңгелинде.
Маркашка – жергиликтүү элге койгон,
Калмактын өз кишиси, өкүл болгон.
Кыргызды кың эттирбей үйрүп – айдап,
Чыкканын чыканака чаап жолдон.
Бердике берен баштап сан уул колун,
Борунан койдой айдап улуу тоонун,
Эки суу арасына чейин сүрүп,
Кыргыздын азаттыкка ачкан жолун”.

²² Итибаев Сатан 1926-ж. Аксынын Тегене айылында туулган. Эмгек жолун чарбанын ар кандай иштеринде улап, 1971-ж. бери КПССтин мүчөсү, 1971-ж. “За трудовое отличие”, 1973-ж. “За трудовую доблесть” медалдары, 1978-ж. “Эмгек кызыл туу ордени” менен сыйланган, В.И. Лениндин 100-жылдык юбилейинин төш белгиси, “Ударник 10-й пятилетки” төш белги медал, сыйлыктарынын ээси.

²³ Төлөгөн Абасов 1950-жылы Кичи – Акжолдун Райкомол айылында туулган. Азыркы “М.Сыдыков атындагы мектепте” 40 жылдан ашык убакыттан бери балдарга сабак берип келет. Талантуу инсан катары бир канча китептин автору, спорттун мастери, обончу, комузчу, акын катары кыргыз элине кеңири таанымал. Үй-бүлөлүү, өмүрлүк жары Дилдекан жогорку билимдүү физика боюнча мугалими.

²⁴ Салибай Шатманов. “Аксыдан алам ырымды”. Тандалмалар – ырлар жыйнагы, I-том, 110-111-беттер.

Рецензент: д.и.н., профессор Осмонов Ө.Ж.